

Niko Siljee*

Dalende winstvoet: de proef op de som

Bespreking van:

K. van der Pol, Marx contra Ricardo. De wet van de dalende winstvoet

Wolters-Noordhoff, Groningen 1981

De winstvoet is een onderwerp dat economen al van oudsher intrigeert. Dat hoeft niet te verwonderen, gezien het cruciale belang van de winstvoet voor de economische ontwikkelingen. In het verleden zijn er diverse wetten geformuleerd die de ontwikkelingen van de winstvoet op lange termijn probeerden te voorspellen. Vrijwel steeds werd daarbij een daling voorspeld. Sommigen zochten de oorzaak van een dalende winstvoet in ontwikkelingen aan de vraagzijde. Adam Smith hanteerde de these van vraagverzadiging van markten. Keynes meende dat de gemiddelde consumptiequote daalt bij stijgend inkomen, waardoor de marginale efficiency van kapitaal op den duur neerwaarts wordt beïnvloed. Anderen zochten de oorzaken in de ontwikkelingen in het productieproces. Ricardo richt daarbij het oog op de landbouwproductie, Marx op de ontwikkeling in productietechnieken.

In zijn proefschrift *Marx contra Ricardo* behandelt Van der Pol de thesen van Ricardo en Marx betreffende de dalende winstvoet op lange termijn. Het proefschrift past in een traditie van herlezen van de klassieken met een minder neoklassieke bril, op gang gekomen sinds Sraffa's *Production of commodities by means of commodities*.¹

Ook in Nederland is het "terug naar de klassieken"² niet zonder invloed gebleven. Van der Pols proefschrift valt te lezen als een vervolg op Van Drimmelens *Meerwaarde en winst*.³ Indirekter

* Wetenschappelijk medewerker Technische Hogeschool Delft.

1. P. Sraffa, *Production of commodities by means of commodities*, 1960.

2. J. Robinson op het VESVU-kongres 'De armoede van de economische wetenschap'.

3. W. van Drimmelen, *Meerwaarde en winst*, Nijmegen 1976.

vindt men de klassieken terug in de studies van Compaijen, Heertje en Van Schaik.⁴

Hoewel het herlezen van de klassieken beïnvloed werd door de onmacht van het neoklassieke denken ten aanzien van een aantal maatschappelijke problemen, is het uitgedraaid op het bespreken van elementaire theoretische begrippen (het kapitaal- en winstbegrip, prijzen en dergelijke) in abstracte termen. Het debat tussen economische theorieën blijkt niet zozeer een kwestie van empirie als wel van de inhoud van de — lege? — gereedschapskist van de economische wetenschap te zijn.

Naast de theoretische komponent is er ook een meer empirisch georiënteerde (een nogal heterogene verzameling 'politiek-economische' studies) ontstaan uit de beweging terug naar de klassieken, zonder dat er (nog) veel wederzijdse bevruchting is. Het proefschrift van Van der Pol behoort tot de theoretische traditie. Hij vraagt zich af of een wet van de dalende winstvoet inherent is aan de theorie van Ricardo, respectievelijk Marx. Dat blijkt niet het geval te zijn. Hoewel de konklusie niet nieuw is, heeft Van der Pol het bewijs systematischer geleverd dan, voorzover mij bekend, tot nu toe het geval was.

De onhoudbaarheid van een wet van de dalende winstvoet heeft konsekwenties die Van der Pol in zijn studie niet behandelt. Vooral de versie van Marx wordt nog gebruikt in verklaringen voor de economische moeilijkheden van dit moment enerzijds en in enkele staatstheorieën anderzijds.

In het eerste geval gaat het om de verklaring van de afnemende winstinkomens als aandeel in het nationaal inkomen sinds het begin van de jaren zestig in termen van technologische ontwikkelingen — in een mikro-variant gebaseerd op kostenoverwegingen, in een meso-variant gebaseerd op relatieve verschillen in arbeidsproductiviteitsstijging per sektor, in een makro-variant gebaseerd op kapitaalintensivering.

In de staatstheorieën gaat het om verklaringen voor het stijgen van het aandeel van de kollektieve sector, als middel om de daling van de winstvoet tegen te gaan voor de hele ekonomie of voor het gemonopoliseerde gedeelte daarvan. Het wegvallen van de wet van de dalende winstvoet betekent in die gevallen dat een niet onaanzienlijke bres geslagen wordt in de dynamiek van de politiek in het algemeen en de economische politiek in het bijzonder in de desbetreffende staatstheorie.

4. B. Compaijen, *Kapitaalrendement en tijd*, Groningen 1981; A. Heertje, *Economie en technische ontwikke-*

ling, Leiden 1973; A.B.T.M. van Schaik, *Reproduction and fixed capital*, Groningen 1976.

De dalende winstvoet bij Ricardo

Ricardo verwacht dat economische groei leidt tot een toenemende vraag naar agrarische produkten. De uitbreiding van de agrarische produktie gaat gepaard met een ingebruikneming van relatief minder vruchtbare grond en derhalve met een relatieve prijsstijging van agrarische produkten. Bij een konstant verondersteld reëel loon per eenheid arbeid, dat voornamelijk aan landbouwprodukten besteed wordt, zal het nominale loon stijgen en de winstvoet dalen. Uit het bovenstaande blijkt dat de these van een dalende winstvoet op lange termijn bij Ricardo verweven is met zijn waarde-, verdelings- en accumulatie-theorieën. Een uitspraak over de geldigheid van Ricardo's winstvoetheze veronderstelt dat men over de gehele theorie van Ricardo een uitspraak doet. Zoals bekend heeft Ricardo zich een onoplosbaar waardeprobleem gesteld. Hij zocht een waardemaatstaf die onafhankelijk is zowel van de verdeling als van verandering in de produktievoorwaarden. Is aan de eerste eis te voldoen met Sraffa's standaardgoed, deze oplossing voldoet niet aan de tweede eis, zoals Van der Pol betoogt. Vanwege het onopgeloste waardeprobleem hanteert Ricardo drie verschillende waardetheorieën. Voor elk beziet Van der Pol hoe daarin de winstvoet gedetermineerd wordt en hoe de determinerende factoren zich op lange termijn zullen ontwikkelen. Hij maakt daarbij gebruik van hedendaagse analytische technieken. Hij hanteert modellen van het *point-input-point-output*-type onder de veronderstelling van kapitaalcirculatie in één periode (geen vast kapitaal) en evenwichtige vraag-aanbodverhoudingen op alle markten. In zulke modellen variëren loonvoet en winstvoet tegengesteld. Teneinde de invloed van het loonniveau op de winstvoet uit te schakelen, wordt een gefixeerd reëel loonniveau verondersteld; Ricardo en Marx formuleren hun dalende winstvoet onder de veronderstelling van marktevenwicht en een gefixeerd reëel loonniveau.

De drie waardetheorieën van Ricardo leiden tot drie modellen. In het eerste model, het graanmodel, neemt de landbouw een zeer bijzondere positie in. Eindprodukt en inputs bestaan uit hetzelfde produkt, graan, zodat de winstvoet rechtstreeks berekend kan worden als een verhouding tussen fysieke grootheden. Prijzen en verdeling zorgen ervoor dat de produktie op de marginale grond de winstvoet bepaalt en dat in de overige sectoren eenzelfde winstvoet ontstaat. Het loonniveau, gemeten in graan, wordt door Ricardo op lange termijn konstant verondersteld, op grond van zijn bevolkingstheorie. Uitbreiding van de vraag naar graan als gevolg van accumulatie leidt ertoe dat de landbouwproduktie wordt uitgebreid naar minder vruchtbare grond. De graankosten per

eenheid graan op de marginale grond zullen stijgen en de winstvoet zal dalen. Wanneer men aanneemt dat de bevolkingstheorie korrekt is, dat accumulatie altijd tot een grotere vraag naar landbouwprodukten leidt, en dat de agrarische produktietechnieken zich niet — althans niet al te 'snel' — ontwikkelen, dan is de konklusie van een dalende winstvoet onvermijdelijk.

In het tweede (arbeidswaarden-) en derde (produktieprijzen-) model worden er ook niet-agrarische produkten in de landbouw gebruikt als input. De winstvoet is dan niet meer een verhouding van fysieke goederen, maar een verhouding tussen waarde- c.q. prijsgrootheden. In het tweede model lopen de winstvoeten per sektor uiteen en zijn op ieder moment afhankelijk van de waarde van het reële loon en de produktietechniek in de sektor. In het derde model zijn de winstvoeten in alle sectoren gelijk. Zij hangt af van de direkte en indirecte arbeid, nodig om de loongoederen per eenheid arbeid te produceren en van de 'gemiddelde' produktieperiode.⁵

Wanneer accumulatie gepaard gaat met uitbreiding van de vraag naar landbouwprodukten en de relevante produktietechnieken zich niet (al te snel) ontwikkelen, dan is ook in dit model een dalende winstvoet onvermijdelijk.

Van der Pol legt er nogal de nadruk op dat Ricardo op zoek is naar 'natuurwetten', op basis waarvan een theorie wordt gekonstrueerd. Daarnaast spelen incidentele factoren een rol, die weliswaar niet in de theorie, maar wel in de beschouwing betrokken kunnen worden. Onder incidentele factoren die de daling van de winstvoet kunnen tegengaan, rangschikt Ricardo, aldus Van der Pol, vrijhandel en ontwikkeling in produktietechnieken. Vermindering van heffingen op graanimporten zal, gegeven het reële loonniveau, het nominale loonniveau doen dalen en de winstvoet doen stijgen. Liberalisatie van het internationale handelsverkeer heeft het karakter van een tegenwerkende faktor: een eenmalig effect, waarna de ontwikkeling die op grond van de theorie verwacht wordt zich vanaf het nieuwe niveau weer inzet.

Technische ontwikkeling vormt volgens Van der Pol niet altijd een

5. Van der Pol hanteert hierbij gedateerde arbeid. Het ware beter geweest van gesynchroniseerde arbeidskosten gebruik te maken, zodat de 'benaderingsformule' voor de gemiddelde produktieperiode niet gebruikt had hoeven worden en de *stationary state*-vergelijking na wisseling van technieken niet de

heroïsche veronderstelling nodig had van teruggedatering op basis van de nieuwe techniek. Terzijde zij opgemerkt dat gesynchroniseerde arbeidskosten hetzelfde zijn als de werkgelegenheidsmultipliers uit de input-output-analyse. Zie M. Morishima, *Marx's economics*, Cambridge University Press 1973.

tegenwerkende faktor. In het geval van gegeven produktietechnieken leidt wisseling van techniek tot een incidentele verhoging van de winstvoet en vormt het een tegenwerkende faktor. Bij de ontwikkeling van nieuwe technieken zal de aanwending van een nieuwe techniek gepaard gaan met een stijging van de winstvoet. Het is heel wel mogelijk dat technische ontwikkeling tot een permanente stijging van de winstvoet leidt. Technische ontwikkeling dient derhalve een integraal bestanddeel van de theorie van de winstvoet-ontwikkeling uit te maken. Volgens Van der Pol belemmert Ricardo's natuurwetsbegrip hem technische ontwikkeling in zijn theorie op te nemen.

Tendentiële daling van de winstvoet: Marx

Marx baseert zijn wet van de tendentiële daling van de winstvoet juist op de ontwikkeling in de produktietechnieken. Ook bij Marx is zijn wet ingebed in de waarde- en akumulatietheorie. Bovendien speelt het maatschappelijk kader waarin zich de technische ontwikkeling voltrekt een rol.

Marx gaat ervan uit dat de technische samenstelling van het kapitaal stijgt. Dit leidt tot een stijging van de organische samenstelling van het kapitaal en een stijging van de meerwaardevoet. De stijging van de organische samenstelling van het kapitaal overheerst de stijging van de meerwaardevoet, derhalve zal de winstvoet in waardetermen en de winstvoet in produktieprijstermen dalen. Elk van de stappen in de redenering neemt Van der Pol onder de loep en hij laat zien welke gaten er in de redenering zitten. Hij vraagt zich daarbij af of zo'n gat op consistente wijze opgevuld kan worden. Dat blijkt niet steeds het geval. De technische samenstelling van het kapitaal (de verhouding tussen machines en directe arbeid) is alleen in een model met één produktiemiddel sluitend gedefinieerd. Wanneer men in zo'n model uitgaat van de stijging van de technische samenstelling van het kapitaal vloeit er niet uit voort dat de organische samenstelling van het kapitaal (de verhouding tussen de arbeidswaarde van de produktiemiddelen en de directe arbeid) stijgt. Dat is alleen het geval als hetzij de hoeveelheid produktiemiddel per eenheid eindprodukt stijgt, hetzij de arbeidsproductiviteit in de produktiemiddelen-producerende sektor trager stijgt dan in de konsumptiegoederen-producerende sektor. Dit laatste is de sektorvariant van Marx' dalende winstvoet. Marx heeft niet aangetoond dat één van beide mogelijkheden zich per se voordoet. De eerste stap in de redenering is niet sluitend. Aannemend dat de technische ontwikkeling leidt tot een stijging van de organische samenstelling van het kapitaal, dan zal bij een gegeven reëel loonniveau de meerwaardevoet stijgen. De winstvoet in waardetermen zal alleen dalen wanneer de relatieve verandering

van beide aan een bepaalde voorwaarde voldoet.⁶ Aan die voorwaarde wordt niet per se voldaan.

Wanneer men aanneemt dat de winstvoet in waardetermen daalt, dan gaat men er gewoonlijk van uit dat de winstvoet in produktieprijsstermen ook daalt. Van der Pol laat – als eerste – zien dat dit niet altijd het geval hoeft te zijn. In een waardenmodel is de winstvoet afhankelijk van de organische samenstelling van het kapitaal en de meerwaardevoet, in een produktieprijszenmodel van de gemiddelde produktieperiode en de meerwaardevoet. De organische samenstelling van het kapitaal kan stijgen, terwijl de gemiddelde produktieperiode toeneemt, konstant blijft of afneemt. Een stijgende organische samenstelling van het kapitaal kan gepaard gaan met een dalende winstvoet op waardenniveau en een konstante of stijgende winstvoet op produktieprijsniveau.

Steedman⁷ en anderen hebben erop gewezen dat een rationele verandering van techniek nooit tot een dalende winstvoet kan leiden. Door de introductie van een andere techniek te binden aan een kosten- of rendementskriterium leidt de verandering altijd tot een stijgende winstvoet. Van der Pol stelt dat Marx een ruimer rationaliteitsbegrip hanteert. Een expansie van de vraag waaraan niet met de geldende techniek voldaan kan worden, de introductie van nieuwe produkten, reactie op arbeidersverzet, verandering van wettelijke voorschriften kunnen oorzaak zijn van verandering van techniek. Van der Pol haalt deze punten uit de meer beschrijvende passages bij Marx, en laat zien dat sommige van die factoren tot een dalende winstvoet kunnen leiden. Hij meent dat men er geen wet van een dalende winstvoet op kan baseren, een dalende winstvoet behoort slechts tot de mogelijkheden.

6. Voorwaarde voor een dalende winstvoet in waardetermen bij een stijgende organische samenstelling van het kapitaal (o) en stijgende meerwaardevoet (e) is:

$$\frac{e}{1+e} < \frac{o}{1+1/o}$$

Deze voorwaarde is onjuist afgeleid als zou gelden dat de verandering van de organische samenstelling van het kapitaal een verandering van de meerwaardevoet veroorzaakt zoals de Marx-weergave soms lijkt te suggereren. Zij is wel juist als beide

een gemeenschappelijke veranderingsoorzaak hebben: de verandering in de produktievoorwaarden.

Wanneer de organische samenstelling van het kapitaal naar een positieve limiet stijgt, dan zal de maximale winstvoet naar de reciproke van die limiet tenderen. De feitelijke winstvoet kan zich daar altijd onder hebben bewogen op het bereik van o en 1/o. Zij kan zelfs naar de limiet 1/o stijgen.

7. I. Steedman, *Marx after Sraffa*, London 1977.

Kommentaar

Eenvoud van de modellen

Van der Pol hanteert steeds een zo eenvoudig mogelijk model bij zijn behandeling van Ricardo en Marx. Daardoor blijven, zoals hij aangeeft, een aantal thema's buiten beschouwing. Door af te zien van vast kapitaal en *joint production* vermijdt hij de voor de arbeidswaardetheorie desastreuze problemen van negatieve waarden en meerwaarde bij positieve productieprijzen en winstvoeten. Aan arbeidswaarden- en productieprijzenmodellen ligt hetzelfde type model in fysieke termen ten grondslag. Wanneer hij dat tot startpunt had genomen, zou Van der Pol de winstvoet in de verschillende modellen steeds op de fysieke productievoorwaarden hebben kunnen herleiden.⁸

Meestal hanteert Van der Pol een fysiek homogeen kapitaalgoed. Daardoor valt terugkeer van techniek buiten de boot. Generalisatie van de bewijsvoering in modellen met heterogene kapitaalgoederen is mijns inziens gewenst.

Van der Pol vergelijkt, op een enkele keer na, steeds stationaire situaties met elkaar. Hij hanteert de semi-stationaire (evenwichtige-groei-) modellen. Zou men die gebruiken voor een onderzoek naar Ricardo's en Marx' dalende-winstvoetargumenten, dan verliezen ze hun semi-stationaire karakter omdat dan een theorie van de verandering van de productievoorwaarden aan de orde is. Dat zou een forse stap voorwaarts geweest zijn in de nu wat etherische groeitheorie.

Bovenstaande punten tasten overigens de bewijsvoering van Van der Pol niet aan; het is hoogst onwaarschijnlijk dat complexere modellen een ander resultaat opleveren. Wel zou het dan mogelijk geweest zijn om Marx' rationaliteitsbegrip meer te integreren in de modellen met betrekking tot de verandering van productievoorwaarden en zou aansluiting gevonden kunnen worden bij recente theorieën over managements- en arbeidsorganisatieontwikkeling. Hier laat mijns inziens Van der Pol een kans liggen om het neologistische kader van de belangstelling van economen voor de klassieken te doorbreken. De grenzen van de economische discipline lagen in de tijd van Ricardo en Marx anders dan nu.

Ricardo's natuurwetbegrip

Volgens Van der Pol zou Ricardo meer aandacht aan technische ontwikkeling hebben besteed als hij niet op zoek was geweest naar 'natuurwetten'. "Ricardo kan vanwege zijn opzet, de theorie op natuurwetmatige ontwikkelingen te baseren, de technische

8. Idem, figuur 3.

ontwikkeling niet in zijn theorie integreren. Wanneer in werkelijkheid blijkt, dat de technische ontwikkeling een dominante invloed kan hebben op de ontwikkeling van de winstvoet volgt daaruit dat Ricardo's opzet te beperkt is geweest en dat daardoor niet voldaan wordt aan de voorwaarde, die aan een tegenwerkende kracht moet worden gesteld" (p. 97).

Ik meen dat deze opvatting onjuist is. Ricardo lijkt van mening te zijn dat technische ontwikkelingen 'minder frekwent' zijn dan de oorzaken die de produktie van een extra eenheid graan bemoeilijken.

Hoewel het mogelijk is dat Ricardo de empirie in dezen niet goed zag of dat de technische ontwikkeling in zijn tijd zo'n uitspraak rechtvaardigde, is daarmee niet gezegd dat technische ontwikkeling niet in de theorie van Ricardo past vanwege zijn natuurwetsbegrip. Ik meen dat het natuurwetsbegrip — dat zoals Van der Pol zegt nergens bij Ricardo expliciet omschreven is — samenhangt met de natuurrechtsopvatting uit die tijd. Een economische wet is volgens Van der Pol een natuurwet wanneer zij het volgende bevat: verschijnselen met een permanent karakter, die universeel (dat is: niet historisch specifiek) zijn, die niet aan tijdperk en maatschappelijke konstellatie gebonden zijn, die niet onregelmatig zijn (pp. 20, 65, 97).

Men dient 'universeel' en 'permanent' bij Ricardo echter niet op te vatten als altijd aanwezig, altijd werkend. In het pleidooi van Ricardo tegen de armenwet kan men lezen dat Ricardo meent dat het pauperisme het best bestreden kan worden door natuurwetten hun gang te laten gaan en dat men dit niet moet belemmeren, omdat dat het pauperisme niet opheft maar bestendigt. Met andere woorden: door het niet onderkennen van natuurwetten kunnen er maatschappelijke konstellaties bestaan die het niet-funktioneren (in huidige termen: het niet aktueel zijn) van natuurwetten met zich meebrengen. De eenheid van theorievorming en beleidsaanbeveling is bij Ricardo juist gebaseerd op dit niet-funktioneren van wel universele, permanente natuurwetten. Men kan natuurwetten niet maken, doch ze wel miskennen.

Zo gesteld is Ricardo's natuurwetsbegrip verbazend aktueel: meerdere hedendaagse economisch-theoretische stromingen weten hoe de wereld zou werken als zij er maar anders uitzag dan zij in feite doet. Ook hier geldt de eenheid van theorievorming en beleidsaanbeveling. Er worden theoretische wetten opgesteld die niet aktueel zijn en waarvan het doelmatig is ze aktueel te maken. De belangrijkste verandering is dat het wetsbegrip een kansbegrip is geworden.

Het probleem bij Ricardo is het vinden van een regelmatig karakter in de technische ontwikkeling. Dat is voor de huidige economische

wetenschap nog steeds, of beter opnieuw, een probleem.

Betekenis

Van der Pol ziet het belang van studie van de klassieken vooral in het kader van de aandacht voor natuurlijke schaarste en innovatie. Zijn eigen studie zou in dat kader van belang zijn geweest als hij erin geslaagd was in de modellen technische ontwikkeling (partieel) te endogeniseren. Dat is echter niet gebeurd. Hij presenteert geen model waarin de technische ontwikkeling meegedetermineerd wordt door economische variabelen. Alleen de keuze uit gegeven technieken wordt economisch bepaald.

Mijns inziens ligt de betekenis van deze studie elders. Marx' wet van de tendentiële daling van de winstvoet wordt nog steeds gebruikt in recente analyses. Met Van der Pol in de hand wordt het nodig een bezem door de zich (neo-)marxistisch noemende wetenschap te halen. Vooral voor enkele staatstheoretische posities heeft dat vergaande konsekwenties. Enkele verklaringen van de huidige crisis kunnen ook bijgezet worden in het rijtje kuriosa.

1. Krisisverklaringen

Met de stagflatie van de jaren zeventig is door een aantal marxistische economen de tendentiële daling van de winstvoet van stal gehaald om de aktuele economische ontwikkelingen te verklaren.⁹

De oorzaak van de sinds halverwege de jaren zestig dalende rendementen van bedrijven wordt – in meestal makro-economische beschouwingen – niet gezocht in de uitbundige stijging van netto loon plus overgedragen inkomen, zoals hier te lande te doen gebruikelijk is, noch in al dan niet structurele onderbezettingsverliezen, maar in de aard van het investeringsproces dat een stijgende kapitaal-arbeidverhouding met zich mee zou brengen. Met Marx wordt dan beweerd dat deze stijging een dalende winstvoet met zich meebrengt. Voor de makro-varianten van deze redenering is het probleem dat deze zich niet afvragen of mikro-gedragsrelaties de redenering toestaan of dat verschuivingen tussen sectoren dat bewerkstelligen. Ook kan men de empirische daling van de bedrijfsrendementen niet opvatten als een bewijs voor Marx' gelijk, omdat de perioden van stijgende rendementen dan niet verklaard kunnen worden. Daarnaast worden komplikaties als realisatieproblemen,

9. E. Altwater e.a., *Entwicklungsphasen und Tendenzen des Kapitalismus in West-Deutschland*, *Prokla*, 1974, no. 2; Polek, *De loonpolitiek in perspectief*, Tilburg 1977; B. Thio, *Werkloosheid in discussie*.

Een marxistische benadering van technologische ontwikkeling en verhoging van de arbeidsproductiviteit, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, jrg. 2 nr. 3.

de verschuiving van de verhouding produktieve en onproduktieve arbeid en dergelijke nogal eens vergeten.

2. Staatstheorieën

Door enkele staatstheoretische richtingen wordt de verandering in de verhouding staat—economie gezien als een gevolg van de tendentiële daling van de winstvoet. In de theorie van het staatsmonopoliekapitalisme¹⁰ is de invloed van de dalende winstvoet direkt aanwezig. Men vat het *hele* staatsfunktioneren op als gebaseerd op twee factoren: de vermaatschappelijking van de produktiekrachten en de daling van de winstvoet. De eerste leidt tot de verzorgingsstaat (verstatelijking van de arbeidskrachtenvoorziening), de tweede tot een neerwaartse druk op lonen en kollektieve voorzieningen en tot negatief of laag renderende staatsbedrijven, zodat de overige bedrijven, met name de monopoïde, een hogere winstvoet behalen.

Wanneer men de dalende winstvoet uit deze theorie weghaalt, komt de verklaring voor de ontwikkeling van de staatsinterventies in de lucht te hangen.

Op een meer indirecte wijze figureert de dalende winstvoet in Poulantzas' staatstheorie.¹¹ Indirekt, omdat Poulantzas economische politiek als politiek ziet, die gehoorzaamt aan een eigen, niet-economische logika. Wel stelt hij dat het tegengaan van de dalende winstvoet de belangrijkste faktor is achter de ontwikkeling van de economische staatsinterventie. Door het strukturele karakter van de dalende winstvoet en de daarop georiënteerde economische politiek is de politiek dominant geworden over de economie en de economische politiek over de overige staatspolitieken. Afgezien van het onbepaalde dominantiebegrif van Poulantzas betekent het weghalen van de dalende winstvoetthese dat enerzijds het uniformerende beginsel in de aktuele politieke ontwikkeling bij Poulantzas vervalt en anderzijds de vraag rijst of de dominantie van de economische politiek niet veeleer een verschijnsel is dat met de krisis mogelijk weer verdwijnt: de dominantie zou dan een tijdelijk verschijnsel kunnen zijn en niet een strukturele ontwikkeling.

10. P. Boccara e.a., *Der Staatsmonopolistische Kapitalismus*, Frankfurt 1973.

11. N. Poulantzas, *State, Power, Socialism*, London 1978, deel 3.

Slot

Al met al heeft Van der Pol een belangrijk boek geschreven. De punten van kritiek hebben betrekking op de zelf-opgelegde beperkingen. Binnen die beperkingen wordt nauwkeurig geanalyseerd en geargumenteed. Wie ooit nog een dalende winstvoet à la Ricardo of Marx wil gebruiken, doet er goed aan eerst Van der Pol als sparring-partner te gebruiken. Ik maak me sterk dat Van der Pol op punten zal winnen.